

चित्ता, चित्त, चेतना स्वरूप चैत्य

वज्रमुनि वज्राचार्य

उपप्राध्यापक, नेपाल भाषा केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., नेपाल

सूति

वैदिक इलय् मनू सीधुंकाः उम्ह मनूया खरानी, क्वँय, सीम्ह नाप स्वापू दुगु मूवंगु वस्तुया द्योने चा तयाः थकयाः उगु द्रँया च्वय् माथवंक ख्यः दय्की । सीम्ह मनू छवय्काः ल्हाकातःगु (चित्ता)यात स्तूप धाय्गु व पालि भाषां थुवे धाइ । बुद्धकालय् वयाः अथे खरानी (नौ) क्वँय तयातःगु चाद्रँ, श्रद्धा, सम्मान प्वंकेगु चिंकथं विकास जुल । बुद्धया निर्वाणधुंकाः उगु थाय् बुद्ध लुमंकेगु चिंकथं म्हसीकल । शाक्यमुनि बुद्धया अस्थिधातु, बुद्धं छयलावंगु वस्तु तयाः नं थुजागु थाय् दय्कल । बुद्धसिवे न्हापा चित्ताया रुपय्, बुद्धया इलय् श्रद्धाय् रुपय् व बुद्धया परिनिर्वाणधुंकाः चित्ताया रुपय् उगु थाय् विकास जुल । वयालिपा चित्त आनन्द जुइगु थाय् वा वस्तु फुक्क हे चैत्यया रुपय् वय्धुंकाः महायान वज्रयानी सिद्धान्तया प्रभावय् चेतनाया रुपय् स्थापित जुयाः थ्वं शून्यताया ज्ञानकथं तधंगु प्रगति यात । थुकथं चैत्य, चित्ता, चित्त व चेतनाया प्रतिककथं परिभाषित जुल । थुगु हे दर्शनकथं अस्थिधातु चैत्य आदिबुद्ध, प्रभाश्वर, निराकार, निरञ्जन, शून्य, ब्रम्हाण्ड, ज्योतीरुप रूपी चेतनाय् हिल । थुकिया हे लिधँसाय् चैत्यया शैली स्वगू चक्का, न्त्यय्गू भिंछ्गू व १३ गू भूवनया कल्पना यानाः चैत्य दय्कल । नेपाःगालय् चैत्य महायान वज्रयानया शून्यता दर्शनया पर्यायया चिंकथं विकास जुल ।

मू खँवः- स्तूप, चैत्य, पंचबुद्ध, आदिबुद्ध, स्वयम्भू, चैतन्य, शून्यता ।

१ परिभाषा

स्तूप खँवः वैदिक इलय् मनू सी धुंकाः सी उइ सिधय्काः उकीयात ल्हाकाः द्योने थकयातःगु चाद्रँयात धयातःगु दु (दत्त, १९५६:४०२) । चैत्य सीम्ह मनूया क्वँय द्योने दय्कातःगु द्रँ, शवया वस्तु अर्थात् स्तूप, सीम्ह मनूया नौ (खरानी) स्वथनातःगु पिरामिड, भिंगु सिमा, थकया तःगु थाय्, पूजा याय्गु उद्देश्य तयाः दय्कातःगु सभाक्वथा वा देगः वा थाय्, विशेष यानाः बौद्ध व जैन नाप स्वापू दुगु वस्तु, गांया लिक्क दय्कातःगु देगः दुनेया पवित्र थाय् खः (मोनियर, १९६४: ४०२) धकाः न्त्यथनातःगु दु । चैत्यं देगः वा पूजा याइगु थाय्कथं कयातःगु दु (वापत, १९९७: २४७) । मोहनप्रसाद खनालं नेपाली कला सफुलिइ ऋग्वेदय् मिया द्रँयात स्तूपकथं कयातःगु दु । सूर्ययात हिरण्यस्तूपया रुपय् न्त्यव्ययातःगु दु । रत्नकाजी वज्राचार्य चैत्ययात चित्त चैतन्य धयातःगु दु । मिंइ भष्म जूगुयात चित्त वा चित्ता धयातःगु दु । चित्तिकोयो धैगु हे चैत्य खः । चित्त खँवलय् अण् प्रत्यय् स्वाय्वलय् चैत्य जुइ । चैत्य चित्तपाखें मखु, चित्तापाखे वःगु खः (वज्राचार्य, १९२७:११) । लिपा वनाः स्तूप, थुवे, चैत्य पर्याय खँवःया रुपय् खनेदत ।

२ चैत्यया इतिहास

वैदिक इलय् शक्तिदुम्ह, श्रद्धादुम्ह मनूया लुमन्तिइ मसानय् चाद्रँ थकयाः प्यकुनय् प्यगू थां तियाः दथुइ च्वामुकाः थूप दइकीगु चलन दु (खनाल, २०५२:५४) । सिद्धार्थ गौतम बुद्धं बोधिज्ञान लुइकाः बौद्ध दर्शन प्रचारप्रसार याय् न्त्यो थूप (स्तूप) सीम्ह मनूया खरानी वा क्वँय्या द्योनेच्वंगु बनौट जक खः । बौद्ध दर्शन पिदने धुंकाः सीम्ह थुनातःगु थूप भिंगु व श्रद्धाया चिं जुल । सिद्धार्थ गौतमया जीवन दुगु इलय् भिक्षु आनन्दं शाक्यमुनिया निर्वाण लिपा तथागतया म्हायात चक्रवर्ती महाराजपिन्त प्यदुवाल्य लुमन्तिया चिं दय्के थें हे बुद्धया अस्थिधातु प्यकाल्यं तयाः स्तूप

दयकेगु खँ धा:गु खः (तुलाधर, ११२४:३१) । थ्व धापूतं शाक्यमुनि बुद्धसिवें न्ह्यो अस्ति धातु दुने तया: द्वं चिनेगु चलन दु धैगु बांलाक सीदु । शाक्यमुनि भगवान बुद्धसिवें न्ह्यो सारीपुत्र व मौगदल्याण्ड मदुगु इलय् नं सारीपुत्रया अस्थिधातु व इमिसं छ्यलावंगु थलबल आनन्दं सचे यानातःगु खः । उगु वस्तुइ छत्र तया: चैत्य दयकेगु अनुमति बुद्धं व्यूगु खः (रोथ, २००९:१०,११) । तपसु व भल्लुक व्यापारीपिन्सं सतु दान याना: शाक्यमुनियाके भिंगु चिं फ्वंगु इलय् थःगु हे सँ विल, गुगु सँ तया: ओरिसा (कलिङ्ग)य् केश स्तूप दयकल । तपसु व भल्लुक बुद्धयात बोधिज्ञान लुइकुगु च्यागू वा(हप्ता) लिपा नाप ला:गु खः व च्यापास सँ बुद्धं व्यूगु न्ह्यथनातःगु दु (लोकेशचन्द्र, २००९:६) । शाक्यमुनि बुद्धसिवें नं न्ह्यो वैशाली प्यगः चैत्य दु (शाक्य, २०००: १२) धका: न्ह्यथनातःगु दु । शाक्यमुनि बुद्धं आनन्दयात सम्यकसंबुद्ध, प्रत्येक बुद्ध, अर्हत्त, तथागत, श्रावक, चक्रवर्ती जुजुपिनिगु अस्थिधातु तया: चैत्य दयकेगु बांला: धका: कंगु खः । शाक्यमुनि बुद्धया परिनिर्वाण सूत्रय् आनन्दयात कनेगु भ्वलय् चापाल चैत्य उदेन चैत्य, गोतमक चैत्य, सतम्ब चैत्य, बहुपुत्त चैत्य व आनन्द चैत्यया नां न्ह्यथनातःगु दु । मञ्जुश्रीमूलकल्पया भिंच्यागू व्वय् धान्याकटक महाचैत्य व गन्धव्यूह सूत्रय् मञ्जुश्री बोधिसत्त्वं धर्मप्रभाससूत्र कंगु इलय् सर्व बुद्धाधिष्ठित चैत्य दु (शाक्य, १०८९:१००) धका: न्ह्यथंगुलिं बुद्धसिवें न्ह्यो हे नं चैत्य दु धैगु सीदु ।

शाक्यमुनि भगवान परिनिर्वाण जूगु न्हयन्हु लिपा महाकाश्यपनापं न्यासःमह भिक्षुगण कुसीनगरय् शाक्यमुनियात दर्शन यात । उगु हे इलय् वैशाली, कुशीनगर, मगध, कपिलवस्तु, अलकाप, रामग्राम, वेष्ठीदीप व पावा याना: च्यागू देयापिन्सं अस्थिधातु का:वल । द्रोण ऋषिं दक्वसित बरावर जुइक अस्थि दानाविल । उगु अस्थिधातु तया: थःथःगु देसय् अस्थिधातु चैत्य दयकल । थःमहं नं अस्थि दानाव्यूगु थल दुने तया: कुम्भ चैत्य दयकल । दाहसंस्कार या:गु थासय् इलय् थ्यंके मफुपिं मौर्यतयसं अस्थिधातु मदया: खरानी मुंका: पीपलीवनय् ह्यग्वां व खरानी तया: अंगार स्तूप दयकल (वज्राचार्य, ११२०:२८७,२८८) । बौद्ध अठकथालय् शाक्यमुनि बुद्धया क्वय् अजातशत्रुं यक्व ध्यवा खर्च याना: चैत्य पलिस्था या:गु न्ह्यथनातःगु दु (त्रिपाठी, १९८०: १५३,१५४) ।

पीपरहवाय् अशोकसिवें न्ह्योया स्तूप यक्व लुयावःगु दु । जैनतय् नं चैत्य दयकेगु चलन दु, तर जैन चैत्ययात चैत्य खँवः मछ्यःसे भ्वदो धाइ (दत्त, १९५६:४०४) । अशोक महाराजं थुगु च्यागः चैत्यया अस्थिधातु लिक्काया: चयप्यद्वः स्तूप चैत्य दयकूगु खँ अशोकावदानय् न्ह्यथनातःगु दु (वज्राचार्य, ११२०:२८८) । सम्राट अशोकं नेपा:या निग्लीहलवाय् कनकमुनि बुद्धया अस्थिधातु तया: दयकातःगुयात निदुगं तःग्वः यात । श्रीलंकाया वंशावली दीपवंशय् क्रकुच्छन्द बुद्धया लः त्वनेगु थल, दुने फीगु लं, काश्यप व गौतमया चीवर संरक्षित यानातःगु खँ न्ह्यथनातःगु दु (दत्त, १९५६:४०४) । पातलीपुत्र, विदिशाय् शुङ् वंशसिवें न्ह्यो बौद्धत यक्व दुगु खँ उत्खननय् लुयावःगु अभिलेखपाखें सीदु (गोनर, १९९० : २२७) ।

चीनिया यात्री फाइयान, ब्हेनसां, इत्सिं, सुन युनपिन्सं च्वःगु यात्रा विवरणय् भारतया उतर प्रदेशय् चैत्य, स्तूप व विहारत दुगु व विहारया जवंखवं चिचीग्वःगु यक्व चैत्य व स्तूप दुगु खँ न्ह्यथनातःगु दु (वापत,१९९७: २४६) । अफगानिस्तानया हाडा धैगु थासया नगरविहार देगलय् बुद्धया छ्यंया क्वय्यात लुंया सिमाहः दयका: समा: याना: उकियात स्वयत् च्यामह पा:तया: तःगु, उगु थासय् सुथय् जुजु पूजा या: वइगु, देगःया लुखाय् च्वना: स्वां व धुं मियाच्वनीगु खँ न्ह्यथंगु दु । प्रत्येक बुद्ध व अर्हत्तपिनिगु नामय् तःग्वः चीग्वः याना: द्वःछि चैत्य दुगु, न्हयसःमह भिक्षुगणपि दुगु विहार, विहारया जःखः सछिं मल्याक स्तूप दुगु न्ह्यथनातःगु दु -उपासक, १९९०: ४३) । चीनिया यात्री इत्सिं ईसं. ६९० य् भारतय् विहारया न्ह्योने च्वंगु चैत्यय् सन्ध्या इलय् दक्व पुजारी व साधारण मनुतयसं धुं च्याका:, स्वां छांना: धारणी ब्वना: स्वचा: चा: हिला: छ्यं क्वछुका: तुतः ब्वना: विहारय् लिहाँवनीगु खँ न्ह्यथनातःगु दु (लेविस, १९९८:५५) । कपिसाय् मेहेन्द्र जुजुं चैत्य व देगः दयकूगु दु (उपासक, १९९०: १०२) । ब्हेनसां कपिसाय् सन् ६३१ य् थ्यन उगु इलय् जुजुं दच्छिया छकः वहया बुद्धया मूर्ति दयकीगु, कार्तिक पूर्णिमाखुन्हु गरीवतयत् पात्र दान विइगु, उगु इलय् भिगू विहार व खुद्वः भिक्षुगणपिं दुगु नापं ततजा:गु थासय् विहार व चैत्यत दयकातःगु न्ह्यथनातःगु दु

(उपासक, १९९०: ११२) । जुजु कनिष्कया पालय् काबुलया ३२६ कि.मि उतर पश्चिम श्रवणग्रामय् ईसं. १४६ य् चैत्यय् बुद्धया अस्थिधातु, भन्तेपिनिगु चाया पिण्डपात्र, चाया थल जापानीज पुरातत्वविद्पिन्सं लुइकुगु दु । थुजागु अभिलेखपाखें चैत्यया प्रचारप्रसार बुद्धकालिन व अशोककालिन लिपा नं थाय् थासय् जूगु सीदु । लिपा वनाः भारतनिसें जापानतक्क, तिब्बतनिसें इण्डोनेशियातक्क गन गन बौद्धत दु, उगु उगु थासय् चैत्य दय्केगु जुल (कोयलभर, १९९२: १५) ।

३ चैत्य स्वरुपया विकास

बुद्ध व बौद्ध सन्त, महन्त व बुद्धया महत्वपूर्ण अनुयायीपिनिगु अस्थिधातु तयगु थाय् बुद्धया परिनिर्वाण लिपा बुद्धया जीवनय् जुयावंगु घटनाया लुमन्ति व तीर्थस्थलया रुपय् विकास जुल । बुद्धया शिष्यगणपिनिगु नं लुमन्तिया चिं दय्केगु जुल । मनूतय्त ल्हाकाः च्वय् चा द्रुंजक तइगु वैदिक ईया स्वरुपयात चाकलागु, प्यकुं लाःगु बान्कि दय्काः बुद्धया जीवनी व घटना व्यय्गु जुल । चाद्रुंया द्योने न्हय्गू छत्र, दथुइ थां तयाः प्यकुं लाःगु थाय् दय्कल, गुकियात हर्मिका धाल । हर्मिका वा बाकसय् बौद्ध साधु, सन्त भिक्षुगणपिनिगु अस्थिधातु तल (नदीम, २०६६: ६२) । स्तूपयात बुद्धया परिनिर्वाणया चिंया रुपय् काल (नदीम, २०६६: ६१) ।

निगूगु शदिइ महायान सिद्धान्त विकासनाप बुद्धया सिद्धान्त आध्यात्मिकया थाय् काल । अस्थिधातु तयाः दय्कातःगु द्रुंया च्वय् हर्मिका तयाः यष्टि तनाः चक्र तय्गु नापं गर्भय् बोधिसत्वापिं च्वनीगु थाय्या रुपय् ग्वाखंप्वाः तयाः दय्केगु जुल । श्रावकयानतय्सं न्यागू चक्का, प्रत्येकयानतय्सं न्हय्गू चक्का, महायानतय्सं गुगू चक्का व वज्रयानतय्सं भिस्वगू चक्का तयाः चैत्य दय्केगु यात (कोयलभर, १९९२: १७) । थ्वकथं नेपालय् भिस्वगूतक्क व चीनय् नीछ्गूतक्कया चैत्य दय्केगु जुल (कोल्भर, १९९२: १५) ।

महायान वज्रयान धारणा नापनापं न्हापा जुयाः वनेधुंक्पीं, लिपा जुइतिनिपिं बुद्धपिनिगु प्रतिनिधि वा तथागतया रुपय् शाक्यमुनि बुद्धयात थुइकल । बुद्धया वचनयात धर्मकायया रुपय् काल । तथागत तथ व आगत निगू खँवःया रुपय् व्ययाक्यन । तथ धैगु गथे खः अथे, आगत धैगु न्हापा लिपा वःम्ह वा वैम्ह थुइकाः द्रुंलद्रुं बुद्धपिं दु धैगु धारणा विकास जुल । थ्व हे सिद्धान्तया लिधँसाय् साँची व भरहुतय् शाक्यमुनि नापं न्हापायापिं खुम्ह बुद्धपिं दुथ्याकाः बुद्ध निर्वाण काःगु सिमायात चित्र कियाः बांलाकल । लिपा वनाः मथुरा गान्धार, अजन्ताय् न्हय्म्ह बुद्धपिनिगु मूर्ति दय्केगु जुल । शाक्यमुनि बुद्धयात तथागत बुद्धपिनिगु प्रतिनिधिया रुपय् काय्वं ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्धया मानव रुपसिवे नं मानव रुपयात सुचुकाः गुह्य, आश्चर्य व अलौकीक शक्ति पिज्वइगु रुपत कीगु शुरु जुल (कोन्ज, १९५३: ३६) ।

शाक्यमुनि बुद्धं भौतिकरुपं छ्यलावंगु वस्तु, शाक्यमुनि बुद्धया अस्तु तयाः दय्काः वयाच्वंगु चैत्यया दर्शनय् नं ह्युपाः वल । भौतिक वस्तुयात दुने ल्हाके थें हे शाक्यमुनि बुद्ध व मेमेपिं अलौकिक बुद्धयात सःताः दुने मण्डलय् तयाः उकी द्योने चैत्य पलिस्था यायगु जुल । तन्त्रमन्त्रया माध्यमं मण्डलया दकले दथुइ वज्रसत्वयात सःताः व नापं न्यय्स्वम्ह द्यःयात दुथ्याकाः जीव वियाः उकी द्यःने चैत्य दय्कल । उकियात वज्रधातु चैत्य धाइ (लि, २००४: १२६, १२७) । अथे हे मञ्जुघोष बोधिसत्वयात मण्डलया दथुइ तयाः गर्भ मण्डल, (स्वीन्हय्म्ह), निगूगु मण्डल (स्वीखुम्ह), स्वगूगु मण्डल (स्वीप्यम्ह), प्यगूगु वज्रकुल मण्डल (स्वीस्वम्ह)य् यानाः निसः व नीम्ह द्यः दुगु मण्डल दय्काः उकिया द्योने चैत्य पलिस्था याइगु जुल । थुकियात धर्मधातु वागीश्वर मण्डल धाल (लि, २००४: १२८-१४३) । गुकिं यानाः चैत्य दक्क बुद्धपिनिगु छँया रुपय् अथवा सर्वजिनालयया रुपय् पलिस्था जुल । थुगु रुपं तान्त्रिक विधि छ्यलाः मण्डलाय् द्यःपिं सःता मण्डलयात त्वःपुयाः दय्केगु जुल । महायान बौद्ध धर्मकथं चैत्यय् पंचबुद्धया मूर्ति दुसां मदुसां, चैत्य न्हायागु हे वस्तु छ्यलाः दय्कातःगु जूसां उगु चैत्ययात पंचबुद्धपिं छम्ह हे जुयाच्वंगु (एकात्मक) कथं काइ (वज्राचार्य, २०६९: ६९) । महायान वज्रयान धारणाकथं चैत्य चैतन्य वा शून्यता ज्ञान (चेतना)या रुपय् चैत्य स्थापित जुल । थ्व हे स्वयम्भू खः ।

४ नेवाःबौद्ध दर्शनया रुपय् चैत्यया विकास

नेपाःगाःया नेवाः बौद्ध दर्शन महायान वज्रयान बौद्धधर्मया लिधँसाय् स्थानीयकरण जुयाः विकास जूगु खः ।

वैदिक इलय् खनेदुगु थूपयात नेवाः दर्शनया वान्कि वियाः हनेबहपिं बुद्ध, बोधिसत्व, अर्हत्त, सन्यासीपिनिगु क्वय्य, इमिसं छ्यलातःगु वस्तु दुने तयाः श्रद्धा प्वकाः वयाच्वंगु धारणायात हीकाः वज्रधातु व धर्मधातु मण्डल चैत्यया रुप विल । थ्व नेवाः बौद्धतय्गु दर्शनं चैत्यय् लाःगु प्रभाव खः । थुगु हे दर्शनं नेवाः बौद्धपिन्सं चैत्ययात आदिबुद्धया रुपय् स्थापित यानाविल ।

गुणकारण्डव्यूह सूत्रय् न्ह्यथनातःगु दु - ब्रम्हाण्ड शून्य जुयाच्वंबलय् प्रभाश्वर शून्यगु चैतन्य जक दुगु जुल । लः, मि, फय्, चा आदि छुं हे मदुगु अवस्थाय् आदिबुद्ध (ज्ञान) न्हापां खनेदत । आदिबुद्धया अर्थ शून्यता प्रभाश्वरयुक्तगु ज्ञान खः । मनयागु वास्तविक स्वभावयात प्रतिवेक्षण यानास्वत धाःसा शून्यता स्वभाव खनी । थुगु स्वभाव प्रभाश्वर खः । थ्व निगू मनया स्वभावयात शून्यताप्रभाश्वर धाःगु खः । सकल प्राणीपिनिगु मनयागु स्वभाव फरक मजुइगु जुगुलिं थुकियात आदिशुद्ध वा आदिबुद्ध वा तथागतगर्भं नं धाःगु खः (शाक्य, १११७:५) । थ्व सिद्धान्तया पुसा पिइगु स्वगू प्यगू शदी असंगया पालय् जूगु खः (शाक्य, १११७:६) । नेपालय् आदिबुद्धया सिद्धान्त दकले न्हापां गुणकारण्डव्यूह सूत्रय् पिदंगु खः । वयालिपा स्वयम्भू पुराणय् पिदन ।

आदिबुद्ध धैगु यथाभूत ज्ञानया प्रतिकात्मक रुप पिब्वय्गु कृतः खः । यथाभूत ज्ञान थुलकि महाकरुणा उत्पन्न जुइ । प्राणीपिनिगु दुःख मदय्केत थीथी उपायकौशल माःगुलिं थीथी चःपिनिगु श्रृष्टि जूगु खः । अवलोकीतेश्वर करुणामय उपायकौशल ज्ञान खः (शाक्य, १११७:६) । शाक्यमुनि बुद्धया ज्ञान वा बुद्धत्व शाश्वत खः, बुद्धदेह अनित्य खः । थ्वहे शाश्वत बुद्धयात आदिबुद्ध धाः । आदिबुद्ध अर्थात् बुद्धत्व स्वयम्भू ज्ञान खः, गुगु सुयापाखें नं दुगु मखु । निस्वभाव, दुम्ह नं मखु, मदुम्ह नं मखु । आदिबुद्धयात प्रभाश्वर अर्थात् अज्ञानताया ख्युंयात मदय्का विइगु जःया रुपय् काइ । उकिं स्वयम्भू ज्योतिरुपयात स्वयम्भू पुराणय् बुद्धत्व अर्थात् आदिबुद्ध धाःगु खः (वज्राचार्य, २०६९:७) । आदिबुद्ध हे स्वयम्भू खः ।

स्वयम्भू संस्कृत खँवः खः । स्वयं या अर्थ थःथःम्हं, भू या अर्थ पृथ्वी, चा, थाय्, जमिन खः । स्वयम्भूया अर्थ थःथःम्हं पृथ्वी वा चां पिज्वगु तत्व खः । सुना नं दय्कुगु मखु । दकले न्हापां दुम्ह, शुरु व अन्त मदुम्ह, गवले मदैमखुम्ह (अविनाशी) खः । पृथ्वी गुलि नं तत्वत दु । फुक्कया गुरु, सदगुरु, धर्मकायया रुप स्वयम्भू खः । स्वयम्भू भौतिक रुप मखु, न्हापांगु ज्ञान ब्रम्हा स्वरुप खः । दक्वसिया नाथ स्वरुप खः । स्वयम्भूयात ब्रम्हा, नाथया रुपय् नं नालाकयातःगु दु । नाथया अर्थ जगतया मालिक खः । थुगु ज्ञानपाखें संसारया फुक्क वस्तु, चराचर जगत सृजना जूगु खः । थ्व धर्मधातु स्वरुप, धर्मया बीज शून्यताया चिं खः । बुद्धपिन्सं अनुसन्धान यानाः लुइकुगु न्हापांगु ज्ञान जुयाः धर्मधातु वा पंचबुद्धया ज्ञान जुयाः आदिबुद्ध धाःगु खः ।

स्वयम्भू अनादिकालनिसें शून्यनिरञ्जन शून्य शान्त जुयाः आदिबुद्ध धाल । आदिबुद्ध प्रभाश्वर धर्मकायपाखें ज्योती स्वरुप दर्शन व्यूगु जुयाः ज्योतीरुप नं धाल । थुगु ज्योती रुप सुनां दय्काः दुम्ह मखु, थःथःम्हं पिज्वगुलिं स्वयम्भू धाल । स्वयम्भू ज्योतीर्मय तत्व प्रभाश्वरपाखें धर्मधातु मण्डल स्वरुप दर्शन व्यूगु खः । थुकी पंचबुद्ध न्याम्हं छम्ह जुयाः ज्ञानकाय वागीश्वर महामञ्जुश्री रुप दर्शन विल । मेगु अर्थय् स्वयम्भू नामसंगिती नं खः (शाक्य, १०९८:१९) वज्रसत्व नं खः । वज्रसत्व वज्रयानया श्रष्टा खःसा शान्तिकराचार्य पालकया रुपय् कयातःगु दु । उकिं वज्राचार्य पुरोहितपिनिगु विशेष चःकथं वज्रसत्वयात काइ । वज्रसत्वयात आदिबुद्ध वा मौलिक बुद्ध स्वयम्भू चैत्यया रुपय् कयातःगु दु । नेपाःगालय् दकले न्हापां उत्पन्न जूगु कथं कयातःगु दु । स्वयम्भू लिपा वनाः वज्रसत्व कथं नं कयातःगु दु । दीपंकर बुद्धयात नं शाक्यमुनि बुद्धया न्हापांगु जन्मकथं आदिबुद्ध धाय्गु याः (गुत्सो, १९९७: १३) । आदिबुद्ध स्वयम्भू न्यागू ताजिकथं दु-आदिबुद्ध- शून्यनिरञ्जन शुद्ध शान्त, स्वयम्भू- समन्तभद्र बोधिचित्त महाकरुणा, ज्योतीरुप - वज्रधर प्रभाश्वर धर्मकाय, धर्मधातु- वज्रसत्व विशुद्धता परिपूर्णता, वागीश्वर- महामञ्जुश्री अनुत्तरबोधी सर्वज्ञज्ञान आदि ।

आदिबुद्धया रुपय् समन्तभद्र समन्तभद्रीयात दथुइ नं क्यनेगु याइ । समन्तभद्रयात वँचुगु व समन्तभद्रीयात तुयूगु रंग क्यनेगु याइ, गुकिया अर्थ आकाश वा शून्य खः । तुयूया अर्थ ज्ञान खः । मिसा व मिजं छम्ह जुयाच्वंगु धैगु

शून्य व ज्ञानया चिं खः । समन्तभद्रीयात व्वइगु इलय् नांम्ह, तिसा मदुम्ह व्वय्गु याइ । थुकिया अर्थ दक्व विचार, विकल्पपाखें मुक्त धाःगु खः, गुकियात मिखां खंके फैमखु, अनुभवजक याय्फै । गुगु स्वभाव धैगु शून्य चैतन्य स्वभाव खः (शाक्य, २०००: ६२) ।

चैतन्ययापाखें हे पंचस्कन्ध व पंचज्ञान दयाः चैत्य बुद्धपिनिगु छें जुयाच्वंगु खः । उकिं चैत्ययात जिनालय धकाः धयातल । पंचस्कन्धया चिं जुयाच्वंगु धर्म्य न्यावांनाः स्वयाः मभिंगु कर्मयात हाकुतिनाः थः हे चैतन्य स्वभाव जुइगु चैत्यया आदर्श खः (वज्राचार्य, १११९, ण) । थ्व हे आदर्शकथं नेवाः बौद्धपिन्सं स्वयम्भू चैत्ययात नालावयाच्वंगु खः ।

५ चैत्य शून्य चेतनाया रूप

स्वयम्भू पुराणय् न्यथनातःगु कथं नेपाःगालय् मानव बस्ती दयन्त्यो लः जायाच्वंगु इलय् व्वयाच्वंगु पलेस्वांया दथुइ पंचरश्मि ज्योतीरुप जुयाः पिज्वल । मञ्जुश्री नं नेपाःगाःया लः पितछ्वयाः वस्ती दय्के धुंकाः मञ्जुश्रीया हनावनाय् शिष्यपिन्सं थःथःम्हं उत्पन्न जूम्ह स्वयम्भू चैत्ययात भौतिक रूप विल । गोपालराज वंशावलीकथं थुगु चैत्ययात दकले न्हापां भौतिक रूप दय्केगु ज्या लिच्छवि जुजु वृषदेवं याःगु विश्वास यानावयाच्वंगु दु । थुगु ग्रन्थय् सीनगुविहार चैत्य धकाः न्यथनातःगु खः । थुगु चैत्य दकले न्हापां पात्राकृत लक्षणेन युक्तेन मया कृतम् धकाः पात्र आकारं दय्कातःगु चैत्यकथं न्यथनातःगु दु (शास्त्री, १९८४:४१६) ।

चैत्यया शैलीकथं माथंवंगु थासय् ख्यें बां लुइकः भंगः, भंगः (गर्भगृह)या च्वय् प्यकुंलाःगु हर्मिका, वयां च्वय् त्वरं, अनं च्वय् भिंस्वगू भूवन, छत्र व गजू धातु वा लुं सियातःगु दय्केगु जुल । गर्भया प्यखें प्यगू ग्वाखंप्वाः, प्यम्ह बुद्धपिं दथुइ वैलोचन नापं खनेमदुपिं यक्व द्यःपिनिगु पुचःत दत । गुकिया प्रतिनीधि प्यम्ह बुद्धपिन्सं याइ । उकिं चैत्य दक्व द्यःपिनिगु शुद्ध भावं दय्कातःगु छें जूवन (रेग्मी, १९६६:७७९-७८१) ।

चैत्य छुं नं ल्वाक मज्यागु प्यगू महाभूत धर्मया स्वभाव खः । थ्व प्यगू धातुया छगू रूप धर्म खः । थुजागु धातु हे ल्वाक मज्यागु शून्य अवस्था हे स्वयम्भू चैत्य खः । थुज्वःगु दर्शन दुगु चैत्ययात शैलील्याखं प्यगू व्वय् व्वथलातःगु दु । दकले क्वय् बच्छि ग्वालाक त्वःपुया तःगु व्व, वयां च्वय् प्यकुंलाःगु वक्स, वयां च्वय् भिंस्वगू ख्यें बालुगु ग्वालाकाः थहाँ वनाच्वंगु व्व, थुज्वःगु शैलीया चैत्ययात नेवाः चैत्य शैलीया रूपय् म्हसीकाच्वंगु दु ।

विज्ञानयाकथं थुगु चैत्य दुने प्यगू महाभूत तत्व दुथ्याकातःगु दु । बच्छि ग्वालाःगु व्व भंगः धाइ । थुकियात धन्वाभ वा गर्भगृह नं धाइ । थुकियात फय् तत्वया रूपय् काइ । थुगु गर्भ गृहया दुने दैगु स्वकुंलाःगु (त्रिकोणात्म) अग्नितत्वया रूपय् काइ । गर्भगृहया च्वय् प्यकुं लाःगु हर्मिका व्वयात पृथ्वी तत्वया रूपय् काइ । थ्वसिवें च्वयया ख्यें बालुगु भिंस्वगू भूमि वा चाकः बान्कि यात जलतत्वया रूपय् काइ । धन्वाभकार, त्रिकोणाकार, चतुराकार व वर्तुलाकारयात प्यगू महाभूतया मण्डल दुथ्याकाः स्वयम्भू चैत्य पलिस्था यानातःगु दु । मनूया म्हय् दुने नं थ्व हे अवधारणा दु । संसार नं थ्व हे अवधारणाकथं न्यथानाच्वंगु दु । वैज्ञानिक विधिकथं फसं मि वा क्वाःजः पिकाइ । क्वाःजलं स्थूल पदार्थयात क्वाकी, थुकिं लः क्वाइ । क्वाःगु लः हाकनं फसय् हिली । फय् आकाश मार्ग जुयाः हाकनं लः जुयाः कुहां वइ । थुगु क्रम हाकनं हाकनं जुयाच्वनी । थुगु परिवर्तशील स्वभाव दक्वसिके दै । थ्व अनित्य खः । प्यगू महाभूतया हे चिंकथं प्यम्ह तारापिं पृथ्वीयाकथं लोचनी, लः मामकी, मि पद्मिनी, फय् आर्यतारायात कयातःगु दु । थुपिं स्वयम्भू चैत्यया अभिन्न अंगया रूपय् कयातःगु दु । लोचनी ईशानकोण, मामकी आग्नेयकोण, पद्मिनी नैऋत्यकोण, तारा वायुव्य कोणय् तयातःगु दु (वज्राचार्य, ११२९:२४)।

चैत्यय् भिंस्वगू भूमि दु । अ निसेंअः तक भिंनिगू व वज्रभूमि नापं भिंस्वगू दु । थुकियात प्रमुदिता, विमला, प्रभाकरी, अर्चिष्मती, अभिमुखी, सुदुर्जया, दुरंगमा, अचला, साधुमती, धर्ममेघा, समन्तप्रभा, अधिमुक्ति भूमि खः । पारमिताया ल्याखं दाननिसें ज्ञान पारमिता भिंगू वज्रकर्मपारमिता, रत्नपारमिता भिंनिगू जुल (वज्राचार्य, १०२९:१६) । थुगु भूमि पार याइम्ह मनू हे संम्यकसंबोधि जुइ । भूमिया कथं नं दशभूमि भिंछगू समन्तप्रभ, भिंनिगू अधिमुक्ति व

भिंस्वगू वज्रभूमि खः । वज्रयानी दर्शनया ल्याखं भिंस्वगू चक्का तयगु याइ । नेवाः बौद्ध दर्शनकथं दक्व मनूयाके बुद्ध स्वभाव दु । उगु स्वभावयात अभ्यास यानाः थःगु चित्तयात शून्य अवस्थाया चेतना ब्वलके फुम्ह मनू थुगु जन्मय् हे सम्यक संबोधि लाय् फुम्ह, चैत्य स्वरुप शून्यता ज्ञान दुम्ह जुइ । थ्व हे चैत्य दर्शन खः ।

६ निष्कर्ष

स्तूप, थुवे चैत्य न्हापां सुं नं सीम्ह मनूयात छवय्काः वयागु क्वय्, खरानी तयाः चाड्डं थकयातःगु स्मारकया रुपय् दय्कातःगु खः । ई वलिसे स्तूपया परिभाषा थीगु, भिंगु, वांलागु, हिरा थें जाःगु जूवन । लिपा जूलिसे क्वय् व खरानी जक मतसे श्रद्धावान मनूतय्सं छयलीगु छयलावंगु मू वंगु वस्तु दुने तयाः दय्केगु जुल । श्रद्धावानपिं चवनावंगु, पलाःतःगु थाय् नं चैत्यया रुपय् विकास जुल । शाक्यमुनि बुद्धया पालय् थ्यंबलय् बुद्धयात लुमंकाः तयगु चिंया रुपय् छयल । बुद्धधुंकाः बौद्ध दर्शन थीथी निकायलय् खनेदत । उकी मध्येय् छगू निकाय महासाधिक खः । महासाधिकपाखें चैत्यवादी निकाय दत । थुगु निकाययापिन्सं थाय्थासय् चैत्य पलिस्था याय्गु यात । महासाधिकपाखें विकास जूगू महायान वज्रयान निकायया सिद्धान्तकथं चैत्य लुमन्ति व श्रद्धा प्वंकेगु थाय् जक मज्जुसे दक्व बुद्धबोधिसत्त्वपिं चवनीगु छेंया रुपय् खनेदत । बुद्ध ज्ञानया पर्याय खः । बुद्ध बोधिसत्त्वपिनिगु पूजा, श्रद्धा, आस्था प्वंकेगु थाय् नापं बौद्ध दर्शनया अभ्यास तत्वयात चैत्यया शैलिइ दुथ्याकेगु जुल, गुकिं यानाः चैत्य बौद्धतयगु चित्तया स्तर नापे याय्गु तत्वया रुपय् खनेदत । वज्रयान दर्शनकथं मनूया अन्तिम चित्तया स्वभाव शून्यता खः । थुगु अवस्थाय् थ्यंकेफुम्ह मनू हे सम्यकसंबोधि जुइ । थुगु स्तरकथं चैत्यय् भिंस्वगू चक्कातक थ्यनकि वज्रभूमि लाभ जुइ । उम्ह मनू चैत्य स्वभावयाम्ह जुइ । मनू सी धुंकाः छवय्कगु वस्तु (चिता)पाखें वःगु स्थूप, थूव, स्तूप वा चैत्यया रुप मनूया चैतन्य स्वभावया शून्यचित्तया रुप सम्यकसंबोधिया चिंयाकथं चैत्य विकास जुल ।

लिधंसा

खनाल, मोहनप्रसाद, (वि.स. २०५२), नेपाली कला । साभा प्रकाशन ।
तुलाधर, सुगतदास, (ने.सं. १९२४), चैत्य व भावना । काठमाण्डौः मानदास बुद्ध बोधिसत्त्व फाउण्डेसन ।
त्रिपाठी, हवलदार, (सन् १९८०), बौद्धधर्म और विहार । पटनाः विहार-राष्ट्रभाषा-परिषद् ।
नदीम, ईशान. एच. (वि.सं. २०६६), बौद्ध गन्धार इतिहास, कला र वास्तुकला । सांग- इ- मील प्रकाशन ।
वज्राचार्य, डुण्डवहादुर (अनु. तथा सं), (ने.सं. १९२०), दीघनिकाय । ललितपुरः वीर पुस्तक संग्रहालय ।
वज्राचार्य, नरेशमान (वि.सं. २०६९), वज्रयान नेपाल । काठमाडौंः त्रिरत्न प्रकाशन ।
वज्राचार्य, रत्नकाजी, (ने.सं. १९९९), यें देया चैत्य विवरणात्मक अध्ययन । यलः नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृति सम्मेलन आयोजक समिति ।
वज्राचार्य, यज्ञमान पति (ने.सं. १९२९), स्वयम्भू संक्षिप्त परिचय । काठमाडौंः स्वयम्भू व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमिति ।
वज्राचार्य, सुमती, (ने.सं. १९२७), स्तूप र चैत्य । अखिल नेपाल महायान बौद्ध समाज ।
शाक्य, मीन बहादुर (सं.), (ने.सं. १९९७), गुणकारण्डव्यूह सूत्र । ललितपुरः नागार्जुन बौद्ध अध्ययन संस्थान ।
शाक्य, हेमराज, (ने.सं. १०९८), श्रीस्वयम्भू महाचैत्य । येंः स्वयम्भू विकास मण्डल ।
शाक्य, हेमराज, (ने.सं. १०८९), नेपाल संस्कृतिया मूलुखा । ललितपुरः श्रीमति चन्द्रलक्ष्मी देवी शाक्य ।
शास्त्री, हरप्रसाद, (ई.सं १८९४), स्वयम्भू पुराणम् । चौखम्बा विद्याभवन ।
Bajracharya, Surendra Man (A.D. 2017), Svayambhu: The Adi Buddha, *Prabha*, 2, p.81-84.

Bapat, P.V., (A.D. 1997) (6th), *2500 years of Buddhism*. Delhi: Ministry of information and Broadcasting Government of India Patiala House.

Conze, Edward, (A.D. 1953), *Buddhism Its Essence and Development*. Oxford: Bruno Cassirer.

- Dutt, Nalinaksha, (A.D. 1956), *Development of Buddhism in Utter Pradesh*. Lucknow: Government of Uttar Pradesh.
- Groner, Paul (Trans and ed.), (A.D. 1990), *History of Indian Buddhism from Shakyamuni to Early Mahayana*. Hawaii: Asian Studies of Hawaii.
- Kover, Bernhard, (A.D. 1992), *Rebuidling a Stupa, Architectual Drawing of the Svayambhunath*. VGH Wissenschaftsverlag.
- Lewis, Todd. T, (AD 1998), *Mahayan Buddhist Text From Nepal*. State University of New York Press.
- Lokesh Chandra, (AD 2009), *ÆFordwardÆ, Stupa Cult and Symbolism*, Gustar Roth, Franiz-Karl Ehrhard, Kimiaki Tanaka and Lokesh Chandra (Contributers). New Delhi: International Academy of Indian Culture and Aditya Prakashan, P. 6-8.
- Lee, Yong Hyun, (AD 2004), *The Nispanayogavali by Abhayankar Gupta A New Critical Edition of the Sanskrit Text (Revised Edition)*. South Korea: Baugun Press.
- Manandhar, Jynan Kaji, (A.D. 2002), *The Legends of Nepal*. Banepa: Sukhavati Manandhar.
- Niels Gutschow, A.D. 1997, *The Nepalese Caitya 1500 years of Buddhist Votive Architecture of the Kathmandu Valley*. London: Edition Alex Menj.
- Rath, Guster (AD 2009), *ÆSimbolism of the Svayambhu StupaÆ, Stupa Cult and Symbolism*, Gustar Roth, Franiz-Karl Ehrhard, Kimiaki Tanaka and Lokesh Chandra (Contributers). New Delhi: International Academy of Indian Culture and Aditya Prakashan, P. 9-33.
- Regmi, D.R. (A.D. 1966), *Medieval Nepal Part II*. Calcutta:Firma K.L. Mukhopadhyay.
- Roerich, George, 1959 A.D., *Biography of Dharmaswami A Tibetan Monk Pilgrim*. K.P. Jayaswal Research Institute.
- Shakya, Min Bahadur, (A.D. 2000), *Sacred Art of Nepal*. Kathmandu: Handicraft Association of Nepal.
- Upasak, C.S., (A.D. 1990), *History of Buddhism in Afganisthan*. Sarnath: Central Institute Higher Tibetan Studies.
- Williams, Monier Monier, M.A., K.A.i.c. (A. D. 1964) (Reprint), *A Sanskrit English Dictionary*. Oxford: At the Clarendon Press.